

Original Article

The Correction of Two Mistakes in the Biography of Mohammad Hossein Hosseini-e Shirazi, Poet and Mystic in Qajar Era

Masume Sadeqi¹, Mahin Panahi², Mahdi Nikmanesh³

1. Introduction

The effort of researchers in biography writing has led to a better knowledge of poets' lives and works, but sometimes there are mistakes in the information. Therefore, it is necessary to review them to create a secure foundation by correcting errors or eliminating deficiencies. One of them is about Hosseini-e Shirazi.

Hosseini Shirazi was a poet and mystic in Qajar era. He studied with his father, but the superficial sciences were little for him. He traveled searching for true knowledge and a spiritual teacher until he became Mirza Abo al-Qasem Sokut's disciple in Shiraz and gained grace. After the death of Hosseini's father and the master, he became the successor and started preaching. Hosseini also composed *Khamseh/Panj-Ganj (Vamaq and Azra, Mehr and Mah, Oshstornameh, Ilahinameh, and Vasf al-Hal)*. He also had a poem collection that is unavailable now. He died in 1249 AH and was buried in Shiraz.

In the research about Hosseini's life and works, the authors found that Hosseini's birth year and mystical orientation were wrongly recorded in some biographies and books. There are different sayings about his hometown. In this research, an attempt has been made to answer the following questions: why is Hosseini's birth year in some books and certificates incorrect? Based on Hosseini's works, how can we find it and what are the opinions about his birthplace? Also, how close to the truth is Hosseini's attribution to Nematollahi in some newer texts? In the older sources and biographies, do they consider him a main member or follower of Nematollahi? In Hosseini's works, what signs and reasons are there to reject or prove this issue?

2. Literature Review

Limited research works have been published about Hosseini:

Khamseh-e Hosseini (1324 AH), lithography of the first three Mathnavis of *Khamseh*, by Abdolhosein Zolreyasatein (1251-1332 AH). The correction of four mathnavis of *Vamaq and Azra* (1382), *Mehr and Mah* (1386), *Oshstornameh* (1386), and *Vasf al-Hal* (1392) from *Khamseh-e Hosseini* along with an introduction about the poet by Kavooos Hassanli and Kavooos Rezaei. *Vasf al-Hal* is the poet's autobiography in verse, which is useful for knowing his life. Hassanli and Rezaei have also written articles about Hosseini's mathnavis. Jooya Jahanbakhsh has edited "The Explanation of Mowlavi's Prose Prologues in *Mathnavi*" and added an explanation to that. "Introducing *Ilahinameh* by Hosseini-e Shirazi and the Influence of Mathnavi-e Ma'navi on It" (1401) is written by Masumeh Sadeqi and Mahin Panahi. The only PhD thesis about Hosseini is by Masumeh Sadeqi entitled *Manuscript Correction and Structural Analysis of Ilahinameh Composed by Mohammad Hossein Hosseini-e Shirazi*. Also, some literary biographies contain a brief description of Hosseini's biography and parts of his poems.

In the introductions written by the editors on the four mathnavis of *Vamaq and Azra, Mehr and Mah, Oshstornameh, and Vasf al-Hal*, Hosseini's birth year is 1184 AH and his age is 65. In the articles, 1184 is recorded

1. PhD in Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran; email of the corresponding author: M.Sadeqi@alzahra.ac.ir

 ORCID: [0009-0004-2191-3770](https://orcid.org/0009-0004-2191-3770)

2. Professor, Department of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran; email: mpd@alzahra.ac.ir

 ORCID: [0000-0002-9027-5002](https://orcid.org/0000-0002-9027-5002)

3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran; email: m.nikmanesh@alzahra.ac.ir

 ORCID: [0000-0002-3709-6638](https://orcid.org/0000-0002-3709-6638)

 [10.48308/jhit.2024.235782.1312](https://doi.org/10.48308/jhit.2024.235782.1312)

but the researches show that incorrect. Hosseini's birthplace is also mentioned Karbala, while in some sources it is Shiraz. In the introduction to the revision of *Oshborneh* and *Vasf al-Hal* citing *Persian Poets and Scientists* (Roknzadeh Adamiyat, 1337), Hosseini is considered "the head of the Akhawan Nematullahi dynasty", while studies show it incorrect, too.

3. Methodology

In this research, with a descriptive-analytical and critical method, the poet's birth year has been determined by enumerating the definitive reasons with a careful examination of the first-hand sources about the poet's life and the documents obtained from Hosseini's works, especially *Ilahinameh* and *Vasf al-Hal* and the origin of the mistakes recorded in some biographies and books. To calculate the year, attention was paid to the chronograms of *Ilahinameh* and other signs placed in the text. The existing statements and the differences in the statements about the poet's birthplace and the attribution of Hosseini to Nematullahi with solid reasons closer to the truth are mentioned.

4. Discussion

The year of Hosseini's birth is not mentioned in these works: *Riaz al-Arefin*, *Majma al-Fosaha*, *Hadiqat al-Shoara*, *Tarayeq al-Haqayeq*, Hosseini's *Khamseh* lithographic preface, *Farsnameh Naseri*, *Al-Dhariyya*, *Reihanat al-Adab*. Ebn-e Yusuf Shirazi, in *The Manuscripts List of the Sepah-Salar High School Library*, based on the chronogram of *Ilahinameh* and the age of the poet mentioned in the verses near the end of *Ilahinameh* considers the birth year to be 1184 AH; the mistake in the calculation of the numbers corresponding to the chronogram is quite obvious here and the most important reason for this mistake. According to the chronogram at the end of *Ilahinameh*, which indicates the year 1239, and the mentioning of 45 as the age of the poet, about 200 verses before the end, and also the record of 1237 as the date of composition at the end of the manuscript of *Ilahinameh*, it can be said that the poet's birthdate is 1192 or 1194. The final verses of *Ilahinameh* mourning Abu al-Qasem Sokut, show that 1194 is more accurate.

Hosseini's birthplace is recorded as Karbala in most of the biographies, but the poet spoke in such a way that it can be assumed to be Shiraz. Both DivanBeygi in *Hadiqat al-Sho'ara* and based on it Hassan Emdad in *The Image of Persian Poets in a Thousand Years* have recorded it as Shiraz; obviously, these are not enough reasons to prove that.

Regarding Hosseini's mystical orientation, from the biography texts, only in *Persian Poets and Scientists*, Hosseini has been called "the head of the Nematullahi dynasty". Hassanli and Rezaei have also mentioned it in the introduction to the revision of *Oshborneh* and *Vasf-al-Hal*; however, none of the authors among the elders of the Nematullahi in other reliable sources such as *Riaz al-Arefin*, preface of *Khamseh-e Hosseini* and *Tarayeq al-Haqayeq* mention Hosseini as the head of the Nematullahi and they all introduce Hosseini as Abo al-Qasem Sokut's disciple.

According to Hosseini's statement in his works – and biographies – he had remained faithful in the devotion of Abo al-Qasem until his death. In the works written about Sokut, there have been hints about him as a member of Noorbakhshiya dynasty or Owaisiya and it is not far from the mind that Hosseini was also on the way of his master, or – as they have also said about Sokut – he was not a follower of any dynasty. Nematullahi's followers were close to the Hosseini family, and perhaps the mistake of attributing Hosseini to Nematullahi was for that.

5. Conclusion

Hosseini-e-Shirazi, a mystical poet of the Qajar era, was born in 1194 AH, according to the signs he placed in his works, especially *Ilahinameh* and *Vasf al-Hal*. He adhered to the principles of the Sharia, a mystic and the Twelver Shiite religion, and he was Abo al-Qasem Sokut's disciple and remained loyal to him until his death.

In the end, due to the existence of some mistakes and deficiencies in the registration and recording of information in the biographies, the necessity of revising the biographies and literary research about the lives of poets and writers is emphasized.

Keywords: Hosseini's *Ilahinameh*, biography writing, *Khamseh-e Hosseini*, chronogram, Mohammad Hossein Hosseini-e Shirazi, Nematullahi

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۱، (پیاپی ۸۸ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۳۷ تا ۱۵۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۳

تصحیح دو اشتباه در شرح احوال محمدحسین حسینی شیرازی، شاعر و عارف دوره قاجار

معصومه صادقی^۱، مهین پناهی^۲، مهدی نیک‌منش^۳

چکیده

محمدحسین حسینی شیرازی از عارفان و شاعران دوره قاجار است که مهم‌ترین اثر وی خمسه حسینی (وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه، الهی‌نامه و وصف‌الحال) است. سال تولد حسینی در برخی تذکرها و مقدمات کتاب‌های وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه و وصف‌الحال ۱۱۸۴ هـ.ق ثبت شده است. تأمل در معتبرترین نسخه خطی خمسه حسینی، نسخه علامه طباطبایی و ماده تاریخی که در پایان الهی‌نامه آمده، نشان می‌دهد این سال صحیح نیست. بنابر ثبت و تأیید شاعر در پایان نسخه، الهی‌نامه در سال ۱۲۲۷ هـ.ق سروده شده و سال ۱۲۲۹ هـ.ق کتابت شده است. ماده تاریخی آن نیز سال ۱۲۳۹ هـ.ق را نشان می‌دهد. همچنین حدود دویست بیت مانده به پایان الهی‌نامه شاعر در بیته سَن خود را چهل و پنج سال ذکر کرده است؛ بنابراین سال تولد وی ۱۱۹۲ یا ۱۱۹۴ هـ.ق بایست باشد. ابیات پایانی الهی‌نامه که در رثای ابوالقاسم سکوت (درگذشته ۱۲۲۹ هـ.ق) سروده شده، سال ۱۱۹۴ هـ.ق را اثبات می‌کند. در این پژوهش با بررسی آثار، آشکار شد که سر منشاء اشتباه در محاسبه تاریخ تولد، فهرست نسخ خطی کتابخانه سپهسالار بوده است. زادگاه حسینی نیز مورد تردید است؛ برخی کربلا و برخی شیراز ثبت کرده‌اند. همچنین در برخی منابع، حسینی را رئیس اخوان نعمت‌اللهیه دانسته‌اند در حالی که هیچ سند قطعی مبنی بر اینکه او رئیس اخوان نعمت‌اللهیه یا از اقطاب این سلسله باشد یا حتی وارد سلسله نعمت‌اللهیه شده باشد وجود ندارد. بنابر بیان آشکار و پی در پی در آثار حسینی، وی دست ارادت به ابوالقاسم سکوت داده بود و تا پایان عمر بر آن پایدار ماند. در تذکرها درباره اینکه ابوالقاسم سکوت از پیروان سلسله نوربخشیه یا اویسی بوده باشد، اشاراتی شده است. پیداست حسینی نیز که متشرع و شیعه اثنی عشری بود، راه سلوک عرفانی را همچون استاد خویش می‌پیموده است. البته بیشتر اقطاب سلسله ذوالریاستین نعمت‌اللهیه از خاندان حسینی بوده‌اند و چه بسا این نکته موجب اشتباه برخی تذکره‌نویسان در انتساب حسینی به نعمت‌اللهیه بوده است. در این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی - انتقادی و برشمردن دلایل قطعی این مسائل بررسی و بیان شده است.

کلیدواژه‌ها: الهی‌نامه حسینی، تذکره‌نویسی، خمسه حسینی، ماده تاریخی، محمدحسین حسینی شیرازی، نعمت‌اللهیه

۱. مقدمه و ضرورت پژوهش (بیان مسئله)

تذکره‌نویسی و ثبت شرح احوال زندگی شاعران و عارفان یکی از شاخه‌ها (ژانرها)ی مهم ادبی است و حاصل کوشش پژوهشگران در این زمینه به آگاهی بهتر از زندگانی شاعران و شناخت بخش‌هایی از آثار ایشان انجامیده اما گاهی نیز به دلیل گستردگی دامنه پژوهش، اشتباهاتی در ثبت اطلاعات تذکرها رخ داده است و این امری بدیهی است. از آنجا که اغلب این اشتباهات در کتاب‌ها و پژوهش‌های پس از آن تکرار می‌شود، ضرورت دارد مطالب تذکرها و تحقیقات ادبی بازنگری شود و کاستی‌ها و ابهامات رفع و نادرستی‌ها درست شود و این وظیفه پژوهشگران بعدی

M.Sadeqi@alzahra.ac.ir

 ORCID: 0009-0004-2191-3770

mpd@alzahra.ac.ir

 ORCID: 0000-0002-9027-5002

m.nikmanesh@alzahra.ac.ir

 ORCID: 0000-0002-3709-6638

 DOI: 10.48308/hlit.2024.235782.1312

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

است که با پژوهش متمرکز بر زندگی و آثار یک شاعر یا نویسنده با دقت بیشتری شرح احوال وی را کاوش کنند و بنابر منابع دست‌اول و موثق اشتباهات را اصلاح کنند تا پایه محکمی برای پژوهش‌های آینده ایجاد شود. به‌ویژه آنجا که پژوهشگران از دل آثار شاعران و نویسندگان نکته تازه‌ای نسبت به مطالب ثبت‌شده پیشین می‌یابند. یکی از این اشتباهات ثبت‌شده درباره محمدحسین حسینی شیرازی است که بنابر نکاتی از آثار وی به‌ویژه الهی نامه - که در مرحله بازبینی تصحیح است - اصلاح می‌شود.

محمدحسین حسینی شیرازی از عارفان و شاعران دوره قاجار است. پدر وی، حاج محمدحسن مجتهد اصولی قزوینی، هشت ساله بود که به همراه خانواده به کربلا رفت و به تحصیل و تجارت پرداخت. سالها بعد محمدحسن با دخترعمویش ازدواج کرد و محمدحسین، فرزند دوم حاصل این ازدواج است. محمدحسین در کنار پدر به تحصیل علوم پرداخت و در علوم معقول و منقول و فروع و اصول یگانه شد اما این علوم جان او را بسنده نبود و در پی معنا و طالب معرفت حقیقی بود و پیوسته داعی باطنی و جذبه ربّانی او را به عالم دیگر فرامی‌خواند. از این رو همواره خوشه‌چین خرمن بزرگان زمانه خویش بود و سفرها می‌نمود تا مقصود خویش را بیابد. پس از آگاهی از حمله وهایی‌ها به کربلا که زندگی را برای شیعیان تنگ کرد، «اواسط سنه هزار و دویست و هفده» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۸۷) همراه برادر به کربلا رفت و اعضای خانواده را از کربلا به شیراز آورد. محمدحسین در پی کسب معارف و یافتن استاد معنوی، پس از سفرها و جست‌وجوهای بسیار به شیراز بازگشت و خدمت میرزا ابوالقاسم سکوت رسید و دست ارادت به وی داد و کسب فیض کرد. پس از درگذشت پدر و پیر حسینی، مسند ارشاد و هدایت به وی انتقال یافت و به امامت جماعت و وعظ مشغول گشت. شور سخن حسینی و بیان مباحث عرفانی موجب شد گروهی شیفته‌وار به وی روی آورند و این، خشم شیوخ زمانه را برانگیخت. علمای متعصب او را تکفیر کردند و شیخ گمراه خواندند. به دستور والی فارس انجمنی از علما برای مناظره با او گرد آمدند تا «فساد عقیده و بطلان طریقه» او را به اثبات برسانند و او را مجازات کنند. در مناظره، پاسخ‌های حسینی پسندیده آمد و در نهایت او را رها کردند. شاعر عارف در کنار سیر و سلوک عرفانی به سرایش پنج‌گنج (وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه، الهی نامه و وصف‌الحال) همت گماشت و شرحی عرفانی بر دیباچه‌های مثنوی معنوی نوشت؛ دیوان شعری نیز داشت که اکنون در دست نیست. وی در نیمه ذی‌الحجه ۱۲۴۹ هـ ق درگذشت و در شیراز در جوار مرقد مطهر احمدبن موسی (ع) به خاک سپرده شد.

نگارندگان این مقاله، در پژوهش درباره زندگانی و سلوک حسینی شیرازی به نکاتی برخوردند که نشان می‌دهد سال تولد و گرایش عرفانی وی در برخی تذکرها و کتاب‌ها اشتباه ثبت شده است. درباره زادگاه وی نیز سخنان متفاوت وجود دارد. با تحقیق و بررسی دقیق‌تر منابع دست‌اول، نتایج روشنی به دست آمد. در این پژوهش کوشیده شده به پرسش‌هایی بنابر مستندات و دلایل منطقی پاسخ داده شود. نخست سال تولد و زادگاه حسینی است؛ بنابر چه دلایلی آنچه به عنوان سال تولد حسینی در برخی تذکرها و کتاب‌ها آمده، نادرست است، براساس آثار حسینی چگونه می‌توان به سال تولد وی پی برد. همچنین درباره زادگاه وی چه نظرها و شواهدی وجود دارد. دیگر آنکه، انتساب وی به سلسله نعمت‌اللهیه در برخی متون جدیدتر چقدر به حقیقت نزدیک است. آیا در منابع و تذکرها قدیمی‌تر، او را از اقطاب، بزرگان یا پیروان نعمت‌اللهیه می‌دانند؟ از آنجا که گرایش‌های عرفانی و دلبستگی‌های معنوی شاعر غالباً در آثار وی نمود دارد، در آثار حسینی، به‌ویژه زندگی‌نامه خودنوشت وی چه دلایلی در رد یا اثبات این مسئله وجود دارد؟ در ادامه با بررسی آثار حسینی، منابع و تذکرها، منشاء اشتباهات ثبت‌شده در شرح احوال حسینی نشان داده می‌شود و با ارائه دلایل متقن، نتایج بیان می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

درباره حسینی شیرازی آثار پژوهشی محدودی انجام شده که به ترتیب چنین است؛^۱ نخست کتاب‌ها: خمسه حسینی (۱۳۲۴ هـ ق) چاپ سنگی از سه مثنوی نخست پنج‌گنج، به کوشش حاج عبدالحسین ذوالریاستین (مونس علیشاه) (۱۳۳۲-۱۲۵۱ هـ ق) در شیراز منتشر شد. ذوالریاستین از نوادگان خاندان حسینی بود و در دیباچه خمسه حسینی اطلاعات مفصلی درباره زندگانی شاعر و خاندان وی، نگاشته است. چهار مثنوی وامق و عذرا (۱۳۸۲)، مهر و ماه (۱۳۸۶)، اشترنامه (۱۳۸۶) و وصف‌الحال (۱۳۹۲) از پنج‌گنج حسینی را کاووس حسن‌لی و کاووس رضایی تصحیح کرده‌اند و همراه مقدمه‌ای درباره شاعر، معرفی نسخ خطی اثر و شرحی درباره کتاب مورد نظر منتشر کرده‌اند. وصف‌الحال، زندگی‌نامه خودنوشت شاعر به نظم است که برای شناخت زندگانی شاعر به‌ویژه سفرهای او به عتبات، بوشهر، هند و...

مفید است. مصححان در مقدمه، خلاصه‌ای از زندگانی شاعر برابر آنچه خود وی سروده، نگاشته‌اند. چند مقاله و یک رساله دکتري نیز درباره آثار حسینی، نگاشته شده است؛ ۱. «داستان وامق و عذرا و روایت حسینی شیرازی» (۱۳۸۱) از حسن لی. ۲. تصحیح و توضیح رساله «شرح دیباچه‌های مثنوی مثنوی مولوی» (۱۳۸۶) از جهانبخش؛ جهانبخش افزون بر تصحیح این رساله، مقدمه‌ای در شرح حال حسینی نوشته است. ۳. «حسینی شیرازی و مثنوی اشترنامه» (۱۳۸۸) و ۴. «حسینی شیرازی و مثنوی مهر و ماه» (۱۳۹۰) از رضایی. نویسنده در دو مقاله، پس از معرفی حسینی و نسخ خطی آثار او، به معرفی هر یک از مثنوی‌ها پرداخته است. ۵. «معرفی الهی نامه حسینی شیرازی و اثرپذیری وی از مثنوی معنوی» (۱۳۹۹) از صادقی و پناهی. مقاله مستخرج از رساله دکتري صادقی است و در آن نسخ خطی الهی نامه معرفی و ارتباط بینامتنی آن بررسی شده است. ۶. تنها رساله دکتري که تاکنون درباره حسینی شیرازی نگاشته شده، رساله صادقی با عنوان «تصحیح و تحلیل ساختارگرایانه الهی نامه محمدحسین حسینی شیرازی» (۱۴۰۱) به راهنمایی پناهی و مشاوره نیک‌منش است. در این رساله پس از تصحیح الهی نامه - که پیش‌تر به صورت نسخه خطی بود - به بررسی ساختارگرایانه این اثر پرداخته شده است.

در مقدماتی که مصححان بر چهار مثنوی وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه و وصف الحال نگاشته‌اند سال تولد حسینی، ۱۱۸۴ هـ ق و سن وی، ۶۵ سال ثبت شده است (حسینی، ۱۳۸۲: ۶)، (حسینی، ۱۳۸۶ ج: ۹)، (حسینی، ۱۳۸۶ ب: ۹)، (حسینی، ۱۳۹۲: ۸). در هر پنج مقاله یادشده نیز، سال تولد حسینی، ۱۱۸۴ هـ ق ثبت شده است. زادگاه حسینی در آثار نام برده شده، کربلا ثبت شده که در بررسی‌ها مشخص شد اقوال دیگری نیز در این باره وجود دارد. همچنین در مقدمه تصحیح اشترنامه و وصف الحال به نقل از دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، حسینی را «رئیس فرقه اخوان نعمت‌اللهی» (رکن‌زاده‌آدمیت، ۱۳۳۸ - ۱۳۳۹، ج ۳: ۱۶۹) دانسته‌اند؛ در حالی که بررسی‌ها نشان می‌دهد این نکته نیز درست نیست. در پژوهش پیش رو با بررسی منابع دست اول درباره زندگانی شاعر و مستندات که از آثار وی به‌ویژه الهی نامه به دست آمده، سال تولد شاعر دقیق‌تر مشخص شده است. درباره زادگاه شاعر سخنان موجود و اختلاف گفته‌ها آورده شده و همچنین انتساب حسینی به فرقه نعمت‌اللهیه بررسی، با دلایل متقن آنچه به حقیقت نزدیک‌تر است بیان شده است.

۳. سال تولد حسینی شیرازی

۱-۳. بررسی تذکره‌ها و کتاب‌ها

حسینی از شاعران عارف دوره قاجار است و در آثاری چون تذکره ریاض العارفین، مجمع الفصحاء، حدیقه الشعراء، طرائق الحقایق، چاپ سنگی خمسۀ حسینی، فارسنامه ناصری، الذریعه، ریحانة الادب، فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، سیمای شاعران فارس در هزار سال... نام و شرح احوال وی به همراه بخشی از اشعار او بدین شرح آمده است:

الف. ریاض العارفین و مجمع الفصحاء

مؤلف ریاض العارفین و مجمع الفصحاء، رضاقلی خان هدایت، در دوره زندگانی حسینی و در شیراز می‌زیسته و بارها به دیدار شاعر رفته است؛ از این رو، آنچه درباره حسینی نگاشته، اهمیت دارد؛ گرچه به نثر مسجع و همراه مترادفات بسیار است. هدایت در ریاض العارفین شاعر را به دلیل قزوینی الاصل بودن پدر، «حسینی قزوینی» معرفی می‌کند و می‌نویسد: «هو فخر العارفین و زین الواصلین... حاجی محمدحسین خلف الصدق مجتهد الزمن حاجی محمد قزوینی است. آن جناب در زمان شباب از علوم معقول و منقول کامیاب و به حکم ذوق فطری از طلب عزّ و جاه دنیوی گذشته، طالب صحبت عارفان بالله گشته، به خدمت جمعی از اکابر طریق و... اهل تحقیق رسیده، کامش حاصل نگردیده، مدت‌ها به مسافرت و ریاضت راضی و به سیر انوار قلبیه دل خوش کرده بود تا عاقبت الامر به خدمت حضرت میرزا ابوالقاسم شیرازی مستفیض شد. دست ارادت به دامان تولایش زده، اقتباس انوار ذوق و حال... از مشکلات جمعیت حضور... آن جناب نمود. سالی چند در ایران و هندوستان مصاحب درویشان بود و بعد به شیراز مراجعت نمود... در خدمت آن بزرگوار می‌بود تا آنکه آن جناب رحلت فرمود. بعد از چندی والد ایشان وفات یافته، به استدعای جمعی به امامت و وعظ... مشغول شدند. اکنون اهل ظاهر و باطن هر دو را مراد و از غایت کمال و اخلاق با همه‌اش ودادست... آن جناب را در فن شعر نیز پایه‌ای عالی است... فقیر را خدمتش مکرر دست داده...» (هدایت، ۱۳۸۵: ۵۱۴-۵۱۵) از سخن پیداست مطالب ریاض العارفین در

زمان حیات حسینی به نگارش درآمده است. در مجمع الفصحاء نیز شبیه همین مطالب و نمونه‌هایی از شعر حسینی آمده است و به هر حال در این دو اثر سخنی از سال تولد و وفات حسینی نیست.

ب. حدیقه الشعراء

حدیقه الشعراء تنها اثری است که به سنّ حسینی در هنگام وفات اشاره کرده است و چون دیوان بیگی، مؤلف این اثر نیز دوران زندگانی شاعر را درک کرده، سخن وی اهمیت می‌یابد. دیوان بیگی شرح کوتاهی از زندگانی شاعر براساس آنچه خود وی نگاشته، آورده است و سپس افزوده: «در اواسط ذی‌حجه سال هزار و دویست و چهل و نه، بعد از پنجاه و هفت سال عمر به ریاض رضوان خرامیده در آستانه متبرکه احمدیه قرب مدفن پیر طریق خود مدفن شدند. لیکن تاریخ سنگ مزارشان هزار و دویست و پنجاه است.» (دیوان بیگی، ۱۳۶۴-۱۳۶۶، ج ۱: ۴۶۰) البته دیوان بیگی سال تولد شاعر را ذکر نکرده است.

ج. دیباچه خمسّه حسینی

حاج عبدالحسین ذوالریاستین در دیباچه چاپ سنگی خمسّه حسینی «فصلی از اصل و نسب و مقام و حسب این عارف یگانه و عالم فرزانه نگاشته» (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۳) اما سال تولد یا سنّ شاعر را ذکر نکرده است. البته مقدمه ذوالریاستین سند معتبری است برای شناخت خاندان حسینی و در خلال آن نکاتی آمده که براساس آن می‌توان درباره سال تولد حسینی حدس‌هایی زد. ذوالریاستین معرفی حسینی را از نیا و پدر وی آغاز کرده:

«اصل این شجره رفیع... حاج محمد معصوم قزوینی است... سرمایه‌ای جزو سرمایه برادر خویش حاجی زین‌العابدین داشت که بدان تجارت می‌نمودند... ولای اهل بیت عصمت، آن دو برادر را محرک آمده که از وطن مهاجرت و در جوار ائمه علیهم‌السلام مجاورت اختیار نموده... حاج معصوم را از اولاد جز یک پسر نبود و آن فرزند محمدحسن نام داشت. در هنگام ورود به آن ارض طیب [کربلا] آن پسر را هشت سال از سنین عمر گذشته بود.» (همان: ۴) محمدحسن سالها بعد دخترعمو را به همسری برگزید. «از بطن دختر عم در آن ارض اقدس دو پسر پدید آمد، پسر نخستین را به نام پدر، معصوم نامید و پسر دویمین را محمدحسین نام نهاد که ناظم این مثنویات است» (همان: ۵)

آنچه ذوالریاستین درباره پدر محمدحسین نگاشته که براساس آن می‌توان سال تولد محمدحسن (پدر) را حدس زد و درباره سال تولد محمدحسین نیز نظر داد، این است که محمدحسن در هنگام ورود به کربلا هشت سال داشت و از آنجا که این مهاجرت سال ۱۱۷۵ هـ.ق انجام یافت (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۴۲) می‌توان دریافت محمدحسن احتمالاً متولد سال ۱۱۶۷ هـ.ق بوده است. به این نکته در بررسی سال تولد محمدحسین اشاره خواهیم کرد.

د. طرائق الحقایق

نایب‌الصدر شیرازی نیز در طرائق الحقایق به شرح احوال خاندان خویش از جمله عموی پدر - حسینی - پرداخته است. در این اثر افزون بر نقل آنچه هدایت در ریاض العارفین و مجمع الفصحاء نگاشته، حکایاتی از زندگانی حسینی، ابیاتی از مثنویات وی و شرح احوال عبدالوهاب، فرزند حسینی نیز آمده است و تأکید شده: «حاج محمدحسین طبع موزون داشته‌اند و حسینی تخلص می‌فرموده» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۵۳-۳۵۶). البته به سال تولد یا سنّ حسینی اشاره‌ای نشده و درباره درگذشت شاعر آمده است: «وفات حاج محمدحسین به نیمه ذی‌الحجه هزار و دویست و چهل و نه در شیراز روی داد.» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۵۵)

ه. فارسنامه ناصری

در فارسنامه ناصری هم که شرح مختصری از زندگانی حسینی و بخشی از مثنویات وی آمده، سال تولد شاعر ذکر نشده است. فارسنامه تنها منبعی است که سال درگذشت حسینی در آن غیر از ۱۲۴۹ هـ.ق ثبت شده است. حسینی فسایی (۱۲۳۷-۱۳۱۶ هـ.ق) که خود از معاصران حسینی به شمار می‌رود، در جلد دوم فارسنامه ناصری در احوال حسینی نگاشته: «و آن جناب در سال ۱۲۴۳ هـ.ق به رحمت ایزدی پیوست» (حسینی فسایی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۱۱۸) و مصحح، رستگارفسائی در پانوش بنابر آنچه در دانشمندان و سخن‌سرایان فارس آمده، سال تولد حسینی را ۱۱۸۴ هـ.ق و سال وفات وی را ۱۲۴۹ هـ.ق ذکر کرده است.

و. الدرریه

تذکره حسینی شیرازی و مجموع آنچه درباره وی در الذریعه آمده، بسیار کوتاه است؛ نام و آثار شاعر، اشاره به چاپ سنگی خمسه حسینی به همت ذوالریاستین و در نهایت سال وفات حسینی (۱۲۴۹ هـ.ق) در الذریعه ثبت است. (آقابزرگ الطهرانی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۷: ۲۵۷-۲۵۸ و ج ۹: ۲۵۴)

ز. ریحانة الادب

در ریحانة الادب نیز مختصری از شرح احوال شاعر، معرفی آثار و سال درگذشت وی آمده است: «حاج محمدحسین بن حاج محمدحسن مجتهد، قزوینی الاصل، شیرازی المسکن، از شعرای ایرانی قرن سیزده که در اشعار خود به حسینی تخلص می کرد. اصل ایشان از قزوین بود، خودش در کربلا زاییده شد و اخیراً به شیراز آمد و رحل اقامت افکند و در سال ۱۲۴۹ وفات یافت.» (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۷)

ح. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار

مجلد دوم فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار نخستین کتابی است که سال تولد حسینی در آن، ۱۱۸۴ هـ.ق آمده است. ابن یوسف شیرازی در معرفی نسخ خطی خمسه حسینی مختصری به شرح احوال حسینی پرداخته، سال تولد شاعر را ۱۱۸۴ هـ.ق و سال درگذشت وی را ۱۲۴۹ هـ.ق ذکر کرده است. (ابن یوسف شیرازی، ۱۳۱۸، ج ۲: ۵۰۹-۵۱۲)

ط. دانشمندان و سخن سرایان فارس

رکن زاده در مجلد دوم دانشمندان و سخن سرایان فارس در شرح احوال حسینی شیرازی، ۱۱۸۴ هـ.ق را سال تولد شاعر و ۱۲۴۹ هـ.ق را سال درگذشت وی ذکر کرده است. (رکن زاده آدمیت، ۱۱۳۸-۱۳۳۹، ج ۲: ۲۶۵) با توجه به نقل مطلب از ابن یوسف، پیداست نکته سال تولد نیز از فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار ذکر شده است.

ی. سیمای شاعران فارس در هزار سال

امداد درباره حسینی شیرازی نگاشته است: «محمدحسین متخلص به حسینی به سال ۱۱۹۲ هـ.ق در شیراز به دنیا آمد.» (امداد، ۱۳۷۷: ۴۰۰) با وجود اینکه آنچه امداد ثبت کرده متفاوت از مطالب دیگر منابع و تذکرهاست، وی توضیحی درباره سال تولد و زادگاه شاعر نیاورده اما از منابعی که ذکر کرده، پیداست بنابر نقل دیوان بیگی در حدیقه الشعراء این مطالب را نگاشته است.

ک. مثنوی های وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه و وصف الحال

در مقدمه مثنوی های وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه و وصف الحال به قلم حسن لی و رضایی به معرفی حسینی شیرازی، آثار وی و بررسی اجمالی هر یک از مثنوی ها پرداخته شده است. در این چهار اثر نیز سال تولد شاعر ۱۱۸۴ هـ.ق و سال درگذشت او ۱۲۴۹ هـ.ق نگاشته شده است. در فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا) و اثر آفرینان (حاج سیدجوادی و نوایی) نیز شرح کوتاهی از حسینی با سال تولد ۱۱۸۴ هـ.ق و درگذشت ۱۲۴۹ هـ.ق آمده است.

برای آسانی دسترسی و مقایسه بهتر، اطلاعات کتابها در این باره، در جدول زیر تنظیم شده است:

جدول تذکره ها و کتابها

کتاب / مقاله	مؤلف	سال تولد و وفات حسینی شیرازی
ریاض العارفین	رضاقلی خان هدایت (۱۲۱۵-۱۲۸۸ هـ.ق)	سال تولد: ___ سال وفات: ___ زادگاه: ___ (هدایت، ۱۳۸۵-۵۱۴)
مجمع الفصحاء	رضاقلی خان هدایت (۱۲۱۵-۱۲۸۸ هـ.ق)	سال تولد: ___ سال وفات: ___ زادگاه: ___ (هدایت، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۱۲-۳۱۷)
حدیقه الشعراء	دیوان بیگی (۱۲۴۱ - پس از)	سال تولد: ___ سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق، زادگاه: شیراز

(دیوان بیگی، ۱۳۶۴-۱۳۶۶، ج ۱: ۴۶۰)	۱۳۱۳ هـ.ق) (تألیف در ۱۲۹۶ هـ.ق)	
سال تولد: ___ سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق، زادگاه: کربلا (حسینی شیرازی، ۱۳۲۴ هـ.ق، دیباچه ذوالریاستین: ۹)	عبدالحسین ذوالریاستین (۱۲۹۰-۱۳۷۲ هـ.ق)	دیباچه چاپ سنگی خمسه حسینی
سال تولد: ___ سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق، زادگاه: کربلا (نایب الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۵۳-۳۵۵، ۳۴۲)	نایب الصدر شیرازی (۱۲۷۰- ۱۳۴۴ هـ.ق)	طرائق الحقایق
سال تولد: ___ سال وفات: ۱۲۴۳ هـ.ق، زادگاه: ___ (حسینی فسایی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۱۱۶-۱۱۱۸)	میرزا حسن حسینی فسایی (۱۲۳۷- ۱۳۱۶ هـ.ق)	فارسنامه ناصری
سال تولد: ___ سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: ___ (آقابزرگ الطهرانی، ۱۴۰۳، ج ۷: ۲۵۷-۲۵۸ و ج ۹: ۲۵۴)	محمد محسن آقابزرگ طهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸ هـ.ق)	الذریعه
سال تولد: ___ سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: کربلا (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۷)	محمد علی مدرس تبریزی (۱۲۹۶-۱۳۷۳ هـ.ق)	ریحانة الادب
سال تولد: ۱۱۸۴ هـ.ق سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: کربلا (ابن یوسف شیرازی، ۱۳۱۸، ج ۲: ۵۰۹)	ضیاءالدین حدائق ابن یوسف شیرازی (۱۳۲۳ق/۱۲۸۲ش-۱۳۶۶ش)	فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار
سال تولد: ۱۱۸۴ هـ.ق سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: کربلا (رکن زاده آدمیت، ۱۳۳۸-۱۳۳۹، ج ۲: ۲۶۵)	رکن زاده آدمیت (۱۲۷۸-۱۳۵۲ ش)	دانشمندان و سخن سرايان فارس
سال تولد: ۱۱۹۲ هـ.ق سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: شیراز (امداد، ۱۳۷۷: ۴۰۰)	حسن امداد (۱۳۳۰-۱۳۸۹ ش)	سیمای شاعران فارس در هزار سال
سال تولد: ۱۱۸۴ هـ.ق سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: کربلا (حسینی، ۱۳۸۲: ۳-۶)	حسینی (مقدمه و تصحیح حسن لی و رضایی)	وامق و عذرا
سال تولد: ۱۱۸۴ هـ.ق سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: کربلا (حسینی، ۱۳۸۶: ج ۶-۹).	حسینی (مقدمه و تصحیح حسن لی و رضایی)	مهر و ماه
سال تولد: ۱۱۸۴ هـ.ق سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه: کربلا (حسینی، ۱۳۸۶: ب ۶-۹)	حسینی (مقدمه و تصحیح حسن لی و رضایی)	اشترنامه
سال تولد: ۱۱۸۴ هـ.ق سال وفات: ۱۲۴۹ هـ.ق زادگاه در متن کتاب از حسینی: شیراز (حسینی، ۱۳۹۲: ۱۱۴) در مقدمه از حسن لی و رضایی: کربلا (حسینی، ۱۳۹۲: ۶):	حسینی (مقدمه و تصحیح حسن لی و رضایی)	وصف الحال

۳-۲. بیان اشتباه ثبت شده

چنان که پیداست در منابع معتبری چون ریاض العارفین، مجمع الفصحاء، حدیقه الشعراء، دیباچه خمسۀ حسینی، طرائق الحقایق، فارسنامه ناصری، ریحانة الادب و الذریعه سال تولد حسینی ذکر نشده است. ثبت نشدن هیچ تاریخی برای سال تولد حسینی در منابع قدیمی تر به ویژه دیباچه خمسۀ حسینی و طرائق الحقایق - که مؤلفان آنها از نوادگان خاندان حسینی بودند - و ثبت تاریخ تولد در متون جدیدتر همچون فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، سیمای شاعران فارس در هزار سال، وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه و وصف الحال ما را بر این می‌دارد که با دقت بیشتری به این نکته بپردازیم.

نخستین کسی که تاریخ ۱۱۸۴ هـ ق را به عنوان سال تولد حسینی شیرازی ثبت کرده، ابن یوسف شیرازی در مجلد دوم فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار ذیل معرفی نسخه خطی خمسۀ حسینی بوده است. ابن یوسف در متن کتاب، سال تولد و وفات حسینی را ۱۱۸۴ - ۱۲۴۹ هـ ق ذکر کرده، سپس در پانوش توضیح داده که در مآخذ، سال تولد حسینی را نیافته است. نظر به اهمیت سخن او و ثبت دقیق اشتباه رخ داده نوشته وی عیناً آورده می‌شود:

«در مآخذی که برای نگارش این شرح در دست نگارنده بود تصریحی برای سال تولد حسینی نیافتیم ولی در الهی نامه (۱۰۰ بیت به آخر مانده) که به سال ۱۲۲۹ منظوم گردیده گوید:

چل و پنج سالت به باطل گذشت به باطل پی خدمت دل گذشت

بنابراین تولد وی به سال ۱۱۴۸ بوده است.» (ابن یوسف شیرازی، ۱۳۱۸: ۵۰۹)

در این نوشته دو اشتباه رخ داده است؛ نخست سال ۱۱۸۴ هـ ق، در پانوش با جابه‌جایی اعداد به صورت ۱۱۴۸ ثبت شده که پیداست سهوی در نگارش و چاپ رخ داده و چندان مهم نیست. اشتباه دیگر سال سرایش الهی نامه است که ۱۲۲۹ هـ ق دانسته شده است؛ آن نیز بر اساس اشتباهی در محاسبه بیت پایانی الهی نامه که ماده تاریخی برای سرایش اثر بوده، به دست آمده یا در ثبت آن سهوی رخ داده است و به جای ۱۲۳۹ هـ ق، ۱۲۲۹ هـ ق به عنوان سال سرایش الهی نامه ثبت شده است و همین اشتباه باعث شده سال تولد شاعر نیز به اشتباه ۱۱۸۴ هـ ق محاسبه و ثبت شود. ابن یوسف در پانوش صفحه بعد درباره الهی نامه می‌نویسد: «در آخر الهی نامه گوید:

ز تاریخ اگـر بایـدت یادگـار بگـو و شـد حسـینم بـدارالقرار

و این مصرع اخیر سال ۱۲۲۹ را معین می‌کند در صورتی که کلمه «بگو» را نیز حساب کنیم چرا که اگر آن را در حساب نیاوریم سال ۱۲۰۱ به دست می‌آید و می‌دانیم که در این سال پدر حسینی از عراق به ایران نیامده بود و اشعار الهی نامه در وصف میرزا ابوالقاسم سکوت بهترین شاهد است که پس از آمدن به شیراز و تشرف خدمت مرشد منظوم گردیده است.» (همان: ۵۱۰)

اشتباه دقیقاً همین جا رخ داده است که عدد متناظر با مصراع دوم براساس اعداد حروف ابجد در صورتی که «بگو» را حساب کنیم ۱۲۳۹ می‌شود و نه ۱۲۲۹ و در صورت به شمار نیاوردن «بگو»، ۱۲۱۱ می‌شود، چنان که در جدول زیر آمده است.

ب	گ/ک	و	ش	د	ح	س	ی	ن	م	ب	د	ا	ر	ا	ل	ق	ر	ا	ر
۲	۲۰	۶	۳۰۰	۴	۸	۶۰	۱۰	۵۰	۴۰	۲	۴	۱	۲۰۰	۱	۳۰	۱۰۰	۲۰۰	۱	۲۰۰

البته توضیحات بعدی ابن یوسف درست است و در تاریخ ۱۲۱۱ هـ ق (مانند ۱۲۰۱ هـ ق) گویا هنوز حسینی از عراق به ایران نیامده بود و الی آخر.

به هر روی ابن یوسف براساس عددی که با محاسبه حروف ابجد در ماده تاریخ ذکر شده به دست آورده، یعنی ۱۲۲۹ و کسر ۴۵ از آن که به عنوان

سنّ شاعر در بیتی از الهی نامه بیان شده، به عدد ۱۱۸۴ به عنوان سال تولد حسینی دست یافته است؛ اما با توجه به اشتباه رخ داده در محاسبه اعداد براساس حساب جمل می توان گفت این سال تولد نادرست است. البته دلایل موثق دیگری نیز وجود دارد که اثبات می کند ۱۱۸۴ هـ.ق به عنوان سال تولد شاعر نادرست است.

۳-۳. بررسی دلایل و محاسبه سال تولد

الف. سنّ پدر حسینی

پدر محمدحسین حسینی، محمدحسن مجتهد، هشت ساله بود که همراه پدر و عمویش به کربلا رفت. (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴: ۴) با توجه به اینکه این مهاجرت در سال ۱۱۷۵ هـ.ق پیش آمد (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۴۲) می توان دریافت که محمدحسن به احتمال زیاد متولد سال ۱۱۶۷ هـ.ق بوده است. اگر سال ۱۱۸۴ هـ.ق را که ابن یوسف برای تولد حسینی ذکر کرده بپذیریم، ناگزیر باید پذیرفت محمدحسن در هنگام تولد فرزند دومش، محمدحسین، ۱۷ ساله بوده که بعید به نظر می رسد.

ب. ذکر پنجاهوهفت سالگی برای حسینی هنگام وفات (۱۲۴۹ هـ.ق) در حدیقه الشعراء

دیوان بیگی، مؤلف حدیقه الشعراء سن شاعر را هنگام وفات پنجاهوهفت سال دانسته است. (دیوان بیگی، ۱۳۶۴-۱۳۶۶، ج ۱: ۴۶۰) براساس بررسی نگارندگان، از بین منابع قدیمی تر، تنها منبعی که سن برای حسینی ذکر کرده همین حدیقه الشعراء است و از آنجایی که دیوان بیگی، زمان درگذشت حسینی در قید حیات بوده سخن او قابل پذیرش است. بنابراین با توجه به سال درگذشت شاعر که در همه منابع (جز فارسنامه ناصری) ۱۲۴۹ هـ.ق ذکر شده، به نظر می رسد سال تولد شاعر، ۱۱۹۲ هـ.ق باشد. نکته قابل تأمل اینکه دیوان بیگی تأکید کرده آنچه آورده از شرح حال نگاشته شده خود شاعر است: «این جمله حاصلی بود که از شرح حال خودشان که نوشته بودند معلوم شد.» (همان) و این نکته مهمی است.

ج. نظر بامداد در سیمای شاعران فارس در هزار سال

حسن امداد گرچه به روشنی سال تولد حسینی را ۱۱۹۲ هـ.ق و زادگاه وی را شیراز ثبت کرده، هیچ توضیحی در این باره نیاورده و دلیلی برای نقل متفاوت خود از دیگر تذکره ها ذکر نکرده است اما از منابعی که بیان کرده، پیداست بنابر نقل حدیقه الشعراء به این نکته دست یافته است. امداد سال درگذشت حسینی را نیز بر پایه همین اثر ثبت کرده: «دیوان بیگی می نویسد حسینی به سال ۱۲۴۹ هـ.ق به سن پنجاه سالگی در شیراز وفات یافت» (امداد، ۱۳۷۷: ۴۰۰). البته اشتباهی نیز در این نقل قول رخ داده؛ زیرا دیوان بیگی سن حسینی را پنجاهوهفت و امداد پنجاه ذکر کرده است. به هر روی بامداد نخستین کسی است که سال تولد حسینی را ۱۱۹۲ هـ.ق ثبت کرده است.

د. ذکر چهل و پنج سالگی شاعر در بیتی از الهی نامه و ثبت تاریخ سرایش الهی نامه (۱۲۳۷ هـ.ق) در نسخه خطی علامه طباطبایی

حدود ۲۰۰ بیت مانده به پایان الهی نامه، حسینی از چهل و پنج سال عمری که از وی گذشته چنین یاد می کند:

چهل و پنج سالت به باطل گذشت / به باطل پی خدمت دل گذشت

(حسینی، ۱۲۳۹ هـ.ق: ۴۶۴)

از آنجا که سال سرایش الهی نامه در پایان نسخه خطی علامه طباطبایی - با تأیید و امضای شاعر - ۱۲۳۷ هـ.ق ثبت شده: «اننده الفقیر الحقیق محمدحسین، سنه ۱۲۳۷» (همان: ۴۶۹)، می توان دریافت تولد شاعر، ۱۱۹۲ هـ.ق بوده است.

هـ. وجود بیت پایانی الهی نامه به عنوان ماده تاریخ

در بیت

ز تاریخ اگر بایست یادگار / بگو و شو شد حسینم بدارالقرار

(همان: ۴۶۹)

که بیت پایانی الهی نامه و ماده تاریخ است، اگر «ب» آغازین در «بگو» به شمار نیاید مجموع اعداد متناظر با حروف ابجد در مصراع دوم یعنی «گو شد حسینم بدارالقرار»، ۱۲۳۷ را نشان می‌دهد و در صورت حساب آن، ۱۲۳۹ می‌شود. با توجه به بیتی در اواخر الهی نامه که سنّ شاعر را چهل و پنج سال ذکر می‌کند، می‌شود فهمید سال تولد شاعر ۱۱۹۲ یا ۱۱۹۴ هـ.ق بوده است.

در باره این ماده تاریخ به چند نکته باید توجه داشت؛ نخست آنکه براساس منطق جمله ماده تاریخ، درست‌تر این است که آنچه پس از «بگو» آمده براساس اعداد متناظر حروف ابجد محاسبه شود اما چنان‌که پیداست عدد آن با تاریخ زندگانی حسینی متناسب نیست. با توجه به تاریخی که در پایان نسخه خطی علامه طباطبایی آمده که سرایش اثر را سال ۱۲۳۷ هـ.ق و کتابت را ۱۲۳۹ هـ.ق می‌داند، بهتر است همه مصراع یا «گو شد حسینم بدارالقرار» به شمار آید که با سال‌های ثبت شده نیز هماهنگ است.

نکته دیگر آنکه از نظر مضمون بیت مذکور در نگاه نخست، بیشتر به مفهوم سال درگذشت کسی است تا سال سرایش اثری و به صراحت از شدن (رفتن) «حسین» به دارالقرار (سرای آخرت) سخن می‌گوید. در این باره، باید توجه داشت که بخش پایانی الهی نامه در رثای ابوالقاسم سکوت سروده شده است. با توجه به اینکه در تذکره‌ها سال درگذشت سکوت را ۱۲۳۸ یا ۱۲۳۹ هـ.ق (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۲۴۷-۲۴۹؛ رکن‌زاده‌آدمیت، ۱۳۳۸-۱۳۳۹، ج ۳: ۱۶۷-۱۷۱) دانسته‌اند، گمان می‌رود شاعر بخش‌های پایانی الهی نامه را هنگام کتابت (یعنی سال ۱۲۳۹ هـ.ق) بر آن افزوده است. چهار بخش منثور پایانی و حدود چهارصد بیت مانده به پایان الهی نامه در حال و هوای این مرثیه است. شاعر پس از درگذشت استاد و مهجور گشتن از آموزگار خویش که همزمان با پایان سرایش الهی نامه است، بهتر می‌داند زبان از سخن ببندد و خموشی برگزیند و با نردبان خموشی، خود (حسین) را به دارالجنان و به دارالقرار نزد پدر معنوی (استاد) برساند و این تاریخ را در مصرع آخر می‌آورد:

سـخـن گـفـتـنـت بـهـر دـلـدـار بـود	کـه پـیـوسـتـه گـوشـش بـر اسـرـار بـود
چـو او رـخـت بـر تـخـت گـردـون کـشـید	وز ایـن تـنـگـنـا رـخـت بـیـرون کـشـید
دـهـان را بـه قـفـل خـموشـی بـبـند	مـگـو راز و بـر رازگـویـان مـخـنـد...
خـموشـی بـود نـردبـان فـلـک	از ایـن نـردبـان رو بـه مُلـک مُلـک
بـگـو بـا پـدر چـون شـدی ز ایـن جـهـان	بـر یـار دـلجـو بـه دارالـجـنـان
ز تـاریـخ اگـر بـایـد تـ یادگـار	بـگـو شـد حـسـینـم بـدـارالـقـرار

(همان)

به هر روی جایگاه این بیت در پایان الهی نامه بیش از هر چیز نشان‌دهنده پایان سرایش اثر است. حسینی اشاره به چهل و پنج سال عمر خویش را هم، در همین بخش‌های مربوط به مرثیه و حکایتی درباره استاد خویش می‌آورد و پیداست پس از درگذشت ابوالقاسم سکوت سروده شده است. بنابراین با توجه به سال درگذشت ابوالقاسم سکوت، ماده تاریخ بیت آخر الهی نامه، سال کتابت که در پایان نسخه خطی علامه طباطبایی، ۱۲۳۹ هـ.ق ثبت شده است و با کسر ۴۵ از ۱۲۳۹ می‌توان گفت سال تولد شاعر ۱۱۹۴ هـ.ق بوده است. بنابر دلایل ذکر شده به‌ویژه نشانه‌هایی که شاعر در الهی نامه قرار داده، می‌توان نتیجه گرفت سال تولد شاعر که در برخی منابع جدیدتر ۱۱۸۴ هـ.ق ذکر شده، نادرست است و تولد شاعر در سال ۱۱۹۲ یا ۱۱۹۴ هـ.ق بوده است و احتمال دومی (۱۱۹۴ هـ.ق) با توجه به مطالب پایانی الهی نامه قوی‌تر است.

۴. زادگاه حسینی

در بیشتر تذکرها و کتاب‌هایی که شرح احوال حسینی آمده، زادگاه وی شهر مقدس کربلا ثبت شده است. (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۹؛ نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۵۳-۳۵۵؛ مدرس تبریزی ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۷؛ ابن‌یوسف شیرازی، ۱۳۱۸، ج ۲: ۵۰۹؛ رکن‌زاده‌آدمیت، ۱۳۳۸-۱۳۳۹، ج ۲: ۲۶۵) همین مسئله موجب شده در منابع تازه‌تر نیز کربلا زادگاه شاعر دانسته شود. (حسینی شیرازی، ۱۳۸۲: ۳؛ حسینی شیرازی، ۱۳۸۶ ج: ۶؛ حسینی شیرازی، ۱۳۸۶ ب: ۶؛ حسینی شیرازی، ۱۳۹۲: ۶؛ صادقی و پناهی، ۱۳۹۹: ۲۱۵) از این میان، دیباچه خمسه حسینی (ذوالریاستین) و طرائق الحقایق (نایب‌الصدر) مهم‌تر است. ذوالریاستین به روشنی بیان می‌کند که «تولد این مولود [محمدحسین] در ارض اقدس کربلا اتفاق افتاد» (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۹). نایب‌الصدر هم در بخش ذکر محمدحسن مجتهد، آورده است: «از صبیبه بنت عم، او را دو گوهر پاک به ظهور رسید؛ اکبر، حاج معصوم و کهتر، حاج محمدحسین و هر دو در آن ولایت نشو و نما نمودند.» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۴۲) و منظور از «آن ولایت» بنابر سطور پیش از آن، کربلاست. تذکرها و کتاب‌های دیگر نیز پیداست از این دو منبع نقلی مطلب نموده‌اند.

نگارندگان این مقاله در پژوهش درباره حسینی به نکته‌ای برخوردند که قابل تأمل است. از آنجا که مهم‌ترین منبع برای شناخت جزئیات زندگی شاعران، آثار خود ایشان است، آثار حسینی به‌ویژه وصف‌الحال که زندگی‌نامه منظوم خودنوشت اوست، بسیار اهمیت می‌یابد. حسینی، شرح حال خویش را با اشاره‌ای به دوران کودکی آغاز کرده، سپس به جوانی و شرح سفرها و سیر و سلوک عرفانی خویش پرداخته است. در همین بخش آغازین ابیاتی آمده که در آن شاعر گوهر وجود خویش را از خاک شیراز می‌داند:

مدتی در جهان مرا ز قضا	کربلا بود جای کرب و بلا
تا هوای سفر فتاد به سر	دل سرگشته را ز رنج حضا
رخت بستم از آن مکان شریف	با دو سه یار هم‌زمان ظریف
شور شیراز بود بر سر من	که از آن خاک بود گوهر من

(حسینی شیرازی، ۱۳۹۲: ۱۱۴)

از این ابیات به نظر می‌رسد حسینی شیراز را زادگاه خویش می‌داند، مدتی بنابر قضا و تقدیر در کربلا اقامت یافته است و قصد بازگشت به شیراز دارد.

از تذکرها و گذشته حدیقه‌الشعراء تنها تذکره‌ای است که زادگاه حسینی در آن شیراز ثبت شده است: «سالک کامل محمدحسین بن رضوان آشیان محمدحسن... ولادتشان در شیراز اتفاق افتاد... علوم رسمی را در خدمت والد بزرگوار و سایر فضایی نامدار تحصیل کرد... طریق طلب اهل محبت و معرفت پیمود. در اول مرحله در شیراز ادراک خدمت سید عالم‌شاه نموده، فی‌الجمله راه و رسمی از ایشان اکتساب و بعد با اهل و عیال و حاجی محمد معصوم... به عتبات مشرف و بعد از زمانی منفرداً به شیراز مراجعت و در غیاب ایشان از آن مکان شریف، فتنه طایفه ضاله و هابی روی داد.» (دیوان‌بیگی، ۱۳۶۴-۱۳۶۶، ج ۱: ۴۵۸) پیش‌تر نیز بیان شد آنچه دیوان‌بیگی درباره حسینی نگاشته حاصل شرح حالی است که خود شاعر نوشته است؛ در واقع دیوان‌بیگی بر پایه وصف‌الحال و دیگر آثار حسینی تذکره وی را نگاشته است. در آثار تازه‌تر امداد در سیمای شاعران فارس در هزار سال به نقل از دیوان‌بیگی زادگاه شاعر را شیراز ثبت کرده است.

نکته قابل تأمل این است که در تذکرها دلیل مهاجرت یا مراجعت خاندان حسینی از کربلا به شیراز را حمله و هابی‌ها به کربلا در سال ۱۲۱۶ هـ.ق دانسته‌اند؛ ذوالریاستین می‌نویسد: «تا آنکه [کار] و هابی‌ها بالا گرفت و نظم معیشت مجاورین کربلائی معلی اختلال پذیرفت. آن عالم

ربانی [محمدحسن مجتهد] با اهل و عیال به کاظمین آمد... روی به خلیج فارس آورد و... به شیراز آمد.» (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۵ و ۶) در طرائق الحقایق هم آمده است: «چون در روز غدیر سال هزار و دویست و شانزده که سعود نامسعود وهابی به قتل و غارت کربلا ورود کرد و بنیان امور زندگانی مجاورین... درهم و برهم گردید، حاج حسن با متعلقات برای انتظام امور تجارت... به کاظمین آمد... پس از چندی به بوشهر آمد و... رخت به شیراز کشید.» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۴۳) اما شیروانی در ریاض السیاحه در ذکر احوال حاجی محمدحسن، نکته دیگری آورده است: «اصل وی از دیار قزوین بود، در اصفهان تولد نمود... بر وفق تقدیر به عراق آمده در مشهد حسین علیه‌السلام ساکن گشت و... به سبب ظهور طاعون از آن دیار فیض آثار به طریق فرار بیرون آمده و در شیراز لنگر اقامت انداخت.» (شیروانی، ۱۳۳۹: ۸۷۳) با توجه به اینکه همه‌گیری طاعون در کربلا در رمضان سال ۱۱۸۸ هـ.ق پیش آمد (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۷۳) این احتمال وجود دارد که خاندان حسینی سال‌هایی را در شیراز سپری کرده باشند و تولد محمدحسین در سال ۱۱۹۲ یا ۱۱۹۴ هـ.ق در شیراز رخ داده باشد و پس از آن دوباره به کربلا رفته، در نهایت پس از حمله وهابی‌ها، همه خانواده به شیراز آمده باشند و اقامت گزیده باشند.

نکته دیگر آنکه بنابر آنچه حسینی در وصف‌الحال گفته، زمان حمله وهابی‌ها به کربلا، حسینی و پدر و برادر وی در شیراز و دیگر اعضای خانواده در کربلا بودند:

«رسیدن پیک جان‌فرسا از سمت کربلا و رسانیدن خبر وحشت‌افزای قتل طایفه وهابیه اهل کربلا را و رفتن فقیر به عتبات.

ناگهان قاصدی به آه و فغان	آمد از کربلا چو بباد وزان
گفت: کشتند از سستیز قضا	مبتلا اهل کربلا به بلا...
یادم آمد ز رنج اهل و عیال	در میان بلا ز وهیم و خیال
از قضا اندر آن بلا بر من	هم پدر بود و هم برادر من
باقی آن دم به کربلا بودند	به بلا جمله مبتلا بودند

(حسینی شیرازی، ۱۳۹۲: ۱۱۸-۱۱۹)

این نکته نشان می‌دهد رفت و آمد خاندان حسینی بین عتبات و ایران (شیراز) امری عادی بوده است و آنها پیش از حمله وهابی‌ها نیز در شیراز سکونت داشته‌اند. به هر روی با وجود آنکه در بیشتر تذکرها زادگاه حسینی کربلا ثبت شده، نمی‌توان آنچه را که خود شاعر نگاشته نادیده گرفت، مگر آنکه منظور شاعر از «که از آن خاک بود گوهر من» را نژاد و اصالت و تبار ایرانی دانست. بیان این نکته به دلیل اختلاف روایت تذکرها، در این جستار ضرورت داشت اما با اطمینان نمی‌توان یکی از اقوال را پذیرفت و دیگری را رد کرد.

۵. حسینی شیرازی و نعمت‌اللهیه

حسینی شیرازی از عرفای دوره قاجار بوده است؛ این نکته را هم آنچه در تذکرها آمده تأیید می‌کند هم آثار وی. اما اینکه او چه گرایش عرفانی‌ای داشته است و به کدام گروه و طریقت گرویده، جای بررسی دارد. برخی از نویسندگان حسینی را مانند دیگر اعضای خاندان وی، از بزرگان طریقت نعمت‌اللهیه و حتی «رئیس اخوان فرقه نعمت‌اللهیه» دانسته‌اند (رکن‌زاده‌آدمیت، ۱۳۳۸-۱۳۳۹، ج ۳: ۱۶۹ و حسینی شیرازی، ۱۳۸۶ ب: ۷ و ۱۳۹۲: ۷). اما هیچ سند قطعی و معتبری، دال بر آنکه وی رئیس اخوان نعمت‌اللهیه بوده باشد وجود ندارد؛ حتی درباره اینکه او طریقت نعمت‌اللهیه را پذیرفته باشد نیز با قطعیت نمی‌توان سخن گفت. درباره انتساب حسینی به نعمت‌اللهیه توجه به چند نکته ضروری است. تا جایی که نگارندگان بررسی کرده‌اند از بین کتاب‌هایی که به زندگانی حسینی اشاره کرده، نخست رکن‌زاده در مجلد سوم دانشمندان و

سخن‌سرایان فارس در ذکر احوال ابوالقاسم سکوت، حسینی را- که مرید سکوت بود- «رئیس اخوان فرقه نعمت‌اللهی» (رکن‌زاده‌آدمیت، ۱۳۳۸-۱۳۳۹، ج ۳: ۱۶۹) خوانده است اما همو در ذکر احوال خود حسینی در مجلد دوم همین کتاب به عبارت «اهل طریقت را پیشوا بود» (همو، ۱۳۳۸-۱۳۳۹، ج ۲: ۲۶۵) بسنده می‌کند و نامی از طریقت خاصی نمی‌آورد. پس از او حسن‌لی و رضایی در مقدمه اشترنامه (حسینی شیرازی، ۱۳۸۶ ب: ۷) و وصف‌الحال (حسینی شیرازی، ۱۳۹۲: ۷) این مطلب را به نقل از رکن‌زاده آورده‌اند. در مقاله «معرفی الهی نامه حسینی شیرازی و اثرپذیری وی از مثنوی معنوی» نیز به نقل از رکن‌زاده این نکته آمده است (صادقی و پناهی، ۱۳۹۹: ۲۱۱ و ۲۱۶). اما شواهد به‌ویژه آنچه خود حسینی گفته، این را تأیید نمی‌کند. در ادامه به بررسی این نکته خواهیم پرداخت.

۵-۱. پیر و مراد حسینی براساس آثار وی

حسینی که مسلمانی اهل شریعت و شیعه اثنی عشری بود در آثار خود به‌ویژه وصف‌الحال - مهم‌ترین منبع برای شناخت وی - بارها از ارادت به پیر و مرشد خویش سخن گفته است. بنابر وصف‌الحال، حسینی نخست در «جست‌وجوی طریق» با سید عالم شاه دیدار می‌کند: «گفتار در بیان احوال خویش از طفولیت که... رحل اقامت به هر سرایی می‌گشودم و از آنجا ملول شده ره به کوی دیگر می‌نهادم تا دست همتم به دامان سید عالم پناه که از اوتاد بود رسید و رخت بستن وی از سرای وجود به بزم حی ودود.

تا رسیدم به مفخر عالم سید و سرور بنی آدم...

جبهه سودم به پاش که اینک خوان سر گرفتم به دست که اینک نان...

دوست بر بست رخت و شد سفری گشت ایام عیش من سپری

(حسینی شیرازی، ۱۳۹۲: ۱۰۸-۱۱۴)

با درگذشت سید عالم شاه، حسینی افسرده‌حال گشت؛ پس از چندی در مسیر سفر کربلا، در اصفهان برای نخستین بار با «سید ابوالقاسم سکوت» دیدار و گفت‌وگو کرد اما به عمق سخنان وی پی نبرد.

نه وقوفی مرا بر آن اسرار نه فروغی مرا از آن انوار

(همان: ۱۲۱)

حسینی در بازگشت از کربلا در بوشهر با درویش «محمدحسین ذهبی» آشنا شد، به او ارادت ورزید و راهبری طلبید: «آمدن درویش محمدحسین ذهبی به آن مرز و بوم و ملاقات فقیر با وی و خواهش وی که در بندگی اش کوشم و باده فنا از ساغرش نوشم.»

شیخی اندر طریقت ذهبی شیعه و پیرو ولی و نبی

(همان: ۱۲۷-۱۲۶)

آنچه درویش ذهبی از آداب سلوک، ذکر و چله‌نشینی به حسینی آموخت در وی اثر چندانی نداشت، از این رو دلشکسته به شیراز بازآمد. با رسیدن ابوالقاسم سکوت به شیراز، به درگاه او شتافت.

چون رسیدم بر آستان درش جبهه سودم به خاک رهگذرش...

شعله‌ور شد دل از محبت دوست کرد جا عشق دوست در رگ و پوست

(همان: ۱۳۵)

حسینی مشکل خویش بازگفت و استمداد خواست. سکوت او را به ذکر دل به جای ذکر لب امر کرد:

بگذر از ذکر و در تذکر کوش
فکر را باش و در تدبیر کوش

ذکر لب بهر ذکر دل باشد
دل بی کار مشقت گل باشد

متذکر اگر بود دل تو
حل شود از دل تو مشکل تو

(همان: ۱۵۳)

حسینی پس از ابراز ارادت به سکوت، تا پایان عمر بر این ارادت وفادار ماند. او بارها به اذن استاد سفر نمود و باز به شیراز بازگشت و تا آن هنگام که سکوت درگذشت (۱۲۳۹ هـ.ق)، شانزده سال مرید وی باقی ماند و پس از وی نیز استاد دیگری برنگزید.

باختم نرد عشق با شه فرد
تاختم رخس صبر با غم و درد

شانزده سال با جفای ادیب
ساخت جان بر امید وصل حیب

(همان: ۳۲۴)

در آثار حسینی نمونه‌های بسیاری از ابراز ارادت وی به پیر خویش وجود دارد. همچون مهر و ماه:

به جانانی بایند نقد جان داد
که شد در بندگیش از خویش آزاد

ابوالقاسم ضیاء چشم بینا
که باشد سینه او رشک سینا

زمین و آسمان مشتاق رویش
چو من در جستجوی راه کوش

(حسینی شیرازی، ۱۳۸۶ ب: ۷۵)

و الهی نامه:

ابوالقاسم آفاق را رهنما
ز ملک فنا سوی دار بقا...

مرا را روح او راحت روح بود
به دریای حق کشتی نوح بود...

(حسینی شیرازی، ۱۲۳۹ هـ.ق: ۴۲۰)

۵-۲. پیر و مراد حسینی براساس تذکرها

در بسیاری از کتابها و تذکره‌هایی که ذکر احوال حسینی آمده به ارادت او به ابوالقاسم سکوت اشاره شده است؛ همچون ریاض العارفین: «آن

جناب... عاقبت الامر به خدمت حضرت الموحّدین حاجی میرزا ابوالقاسم شیرازی مستفیض شد.» (هدایت، ۱۳۸۵: ۵۱۴-۵۱۵)، دیباچهٔ خمسة حسینی: «به شرف صحبت و فیض ارادت... میرزا ابوالقاسم شیرازی متخلّص به سکوت که در طریقت علویّه اویسه پیری صاحب راه و اصلی آگاه بود نائل آمد.» (حسینی شیرازی، دیباچهٔ ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۹). حدیقه الشعراء: «حاجی محمدحسین... خدمت میرزا ابوالقاسم سکوت ارادت ورزید.» (دیوان بیگی، ۱۳۶۴-۱۳۶۶، ج ۲: ۱۰۵۹). نایب‌الصدر نیز در طرائق الحقایق آنچه در ریاض العارفین آمده، نقل می‌کند. شیروانی (مستعلی‌شاه) از اقطاب نعمت‌اللهیه نیز دربارهٔ اعتقاد و طریقت حسینی در حدائق السیاحه می‌نویسد: «حاج محمدحسین... مقدّم مریدان میرزا ابوالقاسم و طریق او را به غایت ملازم است. با وجود عدم اعتقاد بر نیابت و خلافت و قواعد طریقت، خود را به استحقاق خلیفه و جانشین میرزا ابوالقاسم می‌داند و اشخاصی که به خدمت میرزا اظهار اخلاص و ارادت می‌نمودند به وی نیز می‌نمایند.» (شیروانی، ۱۳۷۰: ۴۳۸) سخن شیروانی نشان می‌دهد که حسینی اعتقادی به قواعدی که در طریقت‌ها از جمله نعمت‌اللهیه مرسوم بوده نداشته و راه سلوک عرفانی را همچون استاد خویش می‌پیموده است.

باید توجه داشت ذوالریاستین، دیوان بیگی، نایب‌الصدر و شیروانی که هیچ یک سخنی از پیوستن حسینی به طریقت نعمت‌اللهیه نیاورده‌اند، خود از بزرگان و برخی از اقطاب سلسلهٔ نعمت‌اللهیه بوده‌اند و اگر حسینی به نعمت‌اللهیه پیوسته بود به طور قطع بیان می‌نمودند. در کتاب تاریخ سلسله‌های طریقهٔ نعمت‌اللهیه در ایران (هماپونی، ۱۳۵۸) هم -که نسبت به آثار دیگر جدیدتر است- نامی از محمدحسین حسینی شیرازی نیامده است.

مسلم گشت که حسینی، ابوالقاسم سکوت را به عنوان پیر و مراد خویش برگزیده بود و به وی ارادت می‌ورزید. اینک باید دانست سکوت بر کدام طریقت استوار بود و از کدام پیر پیروی می‌کرد تا براساس آن بهتر بتوان طریقت حسینی را دانست.

۵-۳. طریقت ابوالقاسم سکوت

میرزا ابوالقاسم سکوت (درگذشته ۱۲۳۹/۱۲۳۸ هـ.ق) از سادات حسینی و عرفای صاحب کرامت «از طرف مادر به سلسلهٔ مشایخ ائمهٔ شیراز متصل است. بعد از تحصیل علوم، در تحقیق معارف و تهذیب اخلاق، سیر انفس و آفاق نمود و در اصفهان نورعلی و مشتاق را دیدار و رجوع به نائین شد، ذکر یافت. چون عود به شیراز کرد و گرفتار ملامت گشت، در جواب جهال، خموشی را بهتر مقال دانست، معروف شد به سکوت.» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۲۴۸)

حسینی در وصف‌الحال ماجرای سیر و سلوک سکوت و دیدار وی با پیر را بازگو کرده است. (حسینی شیرازی، ۱۳۹۲: ۱۳۷-۱۵۳) سکوت در پی جستن راهبری آگه به حق، سفر از فارس به عراق می‌آغازد. در اصفهان نزد چند تن اهل کمال فقه می‌خواند اما شور و محبتی در آنان نمی‌یابد؛ تا نام پیری از اهل نائین را می‌شنود و به نائین می‌رود. پیر او را به انجام واجبات امر می‌کند و سوی پیری در کاشان می‌فرستد. پیر روشن دل کاشان ذکر می‌دهد و او شادمان سفر می‌کند. بار دیگر که پریشانی دل فزون می‌گردد، به نائین می‌شتابد اما پیر نائین او را از خویش می‌راند. رنج بسیار می‌برد از این مهجوری تا پیر از در لطف برمی‌آید. سکوت بارها برای سیر و سلوک و دیدار پیر خویش به نائین سفر می‌کند تا هنگامی که پیر وی به دیار غیب رخت می‌بندد. او نیز به شیراز باز می‌گردد و سکوت اختیار می‌کند. (همان)

ذوالریاستین سکوت را در طریقت علویّه اویسه (اویسیه) پیری صاحب راه و اصلی آگاه می‌داند. (حسینی شیرازی، دیباچهٔ ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۹) نایب‌الصدر در میان بزرگان سلسلهٔ نوربخشیه نام ابوالقاسم سکوت را بیان کرده: «در سلسلهٔ نوربخشیه، ذکر شجرهٔ ارادت... این بود که از سید قاسم فیض بخش خلف الصدق سید محمد نوربخش رشته متصل می‌شود به شیخ محمد مؤمن سدیری سبزواری و از وی به سه نفر خلافت رسیده، یکی شیخ بزرگوار البهائی‌العاملی و دیگر محسن کاشانی و دیگر میرمحمد تقی شاهی و از وی به حاج عبدالوهاب نائینی و از وی به دو نفر خلافت رسیده، یکی به حاج محمدحسن تبریزی و یکی به میرزا ابوالقاسم شیرازی معروف به سکوت.» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۲۱۵) سپس افزوده: «موافق این شجره چنین است که ایشان از سلسلهٔ نوربخشیه باشند ولی آنچه از بعضی مخلصین مسموع می‌شود ایشان را به اویسیان منسوب می‌دارند و از بعضی معتبرین شنیدم که می‌فرمود حاج عبدالوهاب خدمت نورعلی‌شاه مشرف بود.» (همان) شیروانی در حدائق السیاحه دربارهٔ اعتقاد و شیوهٔ سلوک عرفانی ابوالقاسم سکوت آورده است: «ارادت خویش را به حاجی عبدالوهاب نائینی درست می‌نمود...

به وادی درویشی شتافته بود... با بعضی دانشمندان زمان ایام چند برآورده بود و بسیار کم صحبت نمود. وی طریق ذکر و اوراد و تربیت و ارشاد و ریاضت و مجاهده را اعتقاد نداشت و بر جدول جمیع سلاسل فقرا و مشایخ نقطه صفر انکار می گذاشت و باعث و سبب تکمیل و ترقی را همان میل و محبت دانستی.» (شیروانی، ۱۳۷۰: ۴۳۶) زین کوب نیز شبیه همین سخنان را نقل می کند: «میرزای سکوت ظاهراً به سلسله خاصی نبود با آنکه نسبت به نعمت‌اللهیه اظهار علاقه می کرد خودش به سلسله نوربخشیه منسوب می شد و به تعبیر صوفیه اویسی هم بود و داعیه ارشاد نداشت.» (زین کوب، ۱۳۸۰: ۳۱۷)

از این سخنان بر می آید که ابوالقاسم سکوت به عبدالوهاب نائینی ارادت می ورزید، برخی او را از نوربخشیه و برخی اویسی می دانستند و گویا پیرو طریقت خاصی نبود. سکوت هنگام رحلت، حسینی را خلیفه خویش نمود. (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۲۴۹) بر پایه این می توان گفت حسینی نیز مسیر سیر و سلوک را چون استاد خویش می پیموده است و بعید است پیرو طریقت دیگری (به‌ویژه نعمت‌اللهیه) بوده باشد.

۵-۴. خاندان حسینی و نعمت‌اللهیه

این بحث بدون اشاره به ارتباط خاندان حسینی و نعمت‌اللهیه ناتمام است. از این رهگذر دلیل نسبت دادن حسینی به نعمت‌اللهیه نیز آشکار می شود. گرایش به نعمت‌اللهیه در خاندان حسینی با حضور حاج زین‌العابدین شیروانی (مستعلی‌شاه) در شیراز آغاز شد. شیروانی که خدمت حسینعلی‌شاه و مجذوبعلی‌شاه (از اقطاب نعمت‌اللهیه) رسیده بود (همایونی، ۱۳۵۸: ۵۳ و ۹۵ و ۱۸۳) سال ۱۲۳۴ هـ.ق به شیراز آمد و «در بقعه باباکوهی... منزل گرفت. حاج میرزا کوچک [زین‌العابدین، برادرزاده حسینی که بعدها رحمتعلی‌شاه لقب گرفت]... را جذب آن صاحب‌دل بی اختیار به سوی آن محفل کشانید. هرچند یارانش منع و به اتقوا من مواضع التَّهَم اندرز گفتند اثر نبخشید... رشته الفت و ریشه ارادت در قلب صافش مستحکم آمد.» (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۶ و ۷) نایب‌الصدر هم ماجرای این ارادت را بیان کرده است، سپس سخن شیروانی در بستان‌السیاحه را افزوده: «میرزا زین‌العابدین لقب گرمی‌اش رحمتعلی است، مدت چهارده سال می شود که جلیس و انیس فقیر است و عمر گرمی‌اش در استرژای خاطر حقیر می گذرد و در ترفیه حال فقرا و مساکین و رعایت عموم سالکین اشتغال دارد.» (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۸۷) میرزا زین‌العابدین برای دیدار مجذوبعلی‌شاه روانه همدان شد و در «خدمت آن مربی... و ترقی به مقامات مطلوب به رحمتعلی‌شاه ملقب شد.» (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۷)

بنابراین نخستین فرد از خاندان حسینی که به نعمت‌اللهیه گروید و از اقطاب این سلسله شد برادرزاده حسینی، میرزا کوچک زین‌العابدین (رحمتعلی‌شاه) بود؛ در این زمان، ۱۲۳۴ هـ.ق، مدتها بود حسینی راه خویش را یافته بود و از سالها پیش دست ارادت به ابوالقاسم سکوت داده بود. چنان‌که اشاره شد هنگام وفات سید ابوالقاسم (۱۲۳۹ هـ.ق) شانزده سالی از آشنایی و ارادت حسینی به وی می گذشت.

رحمتعلی‌شاه پس از پیوستن به نعمت‌اللهیه، مورد طرد و انکار پدر و جد پدری قرار گرفت و سالها دور از خانه و کاشانه گذراند. مدتی در اصفهان زندانی و شکنجه شد، سپس به شیراز بازگشت و پس از درگذشت جد و عمویش (حسینی) بار دیگر به اصفهان رفت. با درگذشت فتحعلی‌شاه قاجار در سال ۱۲۵۰ هـ.ق، رحمتعلی‌شاه برای ابراز تعزیت به تبریز رفت و با همراهان محمدشاه قاجار به تهران آمد. محمدشاه نسبت به درویشان نظر مساعد داشت و رحمتعلی‌شاه مورد توجه وی قرار گرفت. رحمتعلی‌شاه پس از به پادشاهی رسیدن محمدشاه قاجار (۱۲۵۱ هـ.ق) به صدارت فارس منصوب گردید و بار دیگر مورد پذیرش خانواده و مردم قرار گرفت. چند سال بعد، با درگذشت مجذوبعلی‌شاه و مستعلی‌شاه، ریاست سلسله نعمت‌اللهیه و مسند ارشاد و هدایت را عهده‌دار شد. (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۷-۸) (نایب‌الصدر، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۸۷-۳۹۲) در واقع هم از نظر سیاسی و هم در سلسله نعمت‌اللهیه صاحب جایگاه و قدرت شد و بسیاری از مردم آن خطه به وی روی آوردند و این درست چند سالی پس از درگذشت حسینی (۱۲۴۹ هـ.ق) بود و این نیز دلیل دیگری است برای اینکه حسینی وارد سلسله نعمت‌اللهیه نشده بود.

پس از رحمتعلی‌شاه سلسله نعمت‌اللهیه دچار انشعاباتی شد و به سه گروه تقسیم شد. دسته‌ای از حاج آقا محمد (منورعلی‌شاه)، «عموی رحمتعلی‌شاه تبعیت کردند که به نام سلسله ذوالریاستین موسوم گردیدند به اعتبار وفاعلی‌شاه ذوالریاستین، جانشین منورعلی‌شاه.» (همایونی، ۱۳۵۸: ۲۰۶)

اقطاب سلسله ذوالریاستین یا مونس‌علیشاهی جز صادق‌علیشاه، همه از خاندان حسینی بودند. در این سلسله به ترتیب پس از رحمتعلی‌شاه

(برادرزاده حسینی)، حاج آقامحمد منورعلی شاه (برادر کوچک حسینی)، وفاعلیشاه ذوالریاستین (فرزند منورعلی شاه، برادرزاده حسینی)، صادق علیشاه، مونس علیشاه ذوالریاستین (فرزند وفاعلیشاه)، جواد نوربخش ملقب به نورعلی شاه کرمانی (داماد ذوالریاستین) قطب این سلسله شدند. (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۱ و ۲۴۱؛ حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۱۰-۱۲) به نظر می‌رسد از آن جایی که بسیاری از افراد خاندان حسینی به نعمت‌اللهیه گرویده بودند، برخی تذکره‌نویسان او را نیز از بزرگان یا رئیس نعمت‌اللهیه دانسته‌اند که در این مقال پیدا شد چنین نبوده است.

به هر روی حسینی شاعری عارف بود و شهرت سلوک عرفانی و شیفتگی وی به درویشی در دوران زندگانی او نیز آشکار بود و اعتراض‌ها و مقابله‌هایی برای او - شبیه آنچه بر اقطاب نعمت‌اللهیه گذشته بود - در پی داشت. ذوالریاستین ماجرای خشم شیوخ زمانه بر حسینی، اتهام تکفیر و محاکمه وی را ذکر کرده است. (حسینی شیرازی، دیباچه ذوالریاستین، ۱۳۲۴ هـ.ق: ۱۰) حسینی خود نیز در مهر و ماه، از رفتار عالمان متعصب گله و شکایت کرده است. (حسینی شیرازی، ۱۳۸۶: ۷-۸)

۶. نتیجه‌گیری

تذکره‌نویسی از شاخه‌های مهم ادبی است و اطلاعات بسیاری درباره شاعران و نویسندگان به آیندگان می‌رساند اما گاهی نیز مطالبی اشتباه ثبت و ضبط می‌شود که لازم است با بررسی منابع دست اول به‌ویژه آثار خود شاعران، اصلاح شود. در آثار حسینی شیرازی به‌ویژه الهی‌نامه، مثنوی چهارم خمسه حسینی، نکاتی آمده که نشان می‌دهد در برخی تذکره‌ها و کتاب‌ها سال تولد و گرایش عرفانی وی اشتباه ثبت شده است. درباره زادگاه وی نیز دو قول متفاوت وجود دارد. از نکات ادبی - تاریخی که می‌توان براساس آن برخی ابهامات را روشن یا اشتباهات را اصلاح کرد ماده‌تاریخ‌ها هستند که افزون بر نشان دادن ظرافت‌های فنون شاعری، اطلاعاتی درباره تاریخ ولادت، درگذشت شاعران و پادشاهان یا پایان سرایش منظومه‌ها در بردارند.

سال تولد حسینی در آثاری چون تذکره ریاض‌العارفین، مجمع الفصحاء، حدیقه‌الشعراء، طرائق‌الحقایق، چاپ سنگی خمسه حسینی، فارسنامه ناصری، الذریعه، ریحانة‌الادب نیامده است. ابن‌یوسف شیرازی در فهرست نسخ خطی کتابخانه سپهسالار بر اساس ماده‌تاریخ الهی‌نامه و سنی که شاعر در ابیات نزدیک به پایان الهی‌نامه برای خود ذکر کرده، ۱۱۸۴ هـ.ق را به عنوان سال تولد شاعر ذکر کرده که اشتباه در محاسبه اعداد متناظر با ماده‌تاریخ کاملاً آشکار است و مهم‌ترین دلیل در رد سال ۱۱۸۴ هـ.ق به عنوان سال تولد حسینی، همین اشتباه است. با توجه به ماده‌تاریخ پایان الهی‌نامه که سال ۱۲۳۹ هـ.ق را نشان می‌دهد و ذکر چهل و پنج سالگی برای شاعر در حدود ۲۰۰ بیت مانده به پایان الهی‌نامه، همچنین ثبت سال ۱۲۳۷ هـ.ق به عنوان تاریخ سرایش اثر در پایان نسخه خطی الهی‌نامه، سال تولد شاعر را ۱۱۹۲ یا ۱۱۹۴ هـ.ق می‌توان دانست. دیوان‌بینگی در حدیقه‌الشعراء سن شاعر را هنگام درگذشت (۱۲۴۹ هـ.ق)، پنجاه و هفت دانسته که سال ۱۱۹۲ هـ.ق را برای تولد نشان می‌دهد اما ابیات پایانی الهی‌نامه که در رثای ابوالقاسم سکوت (درگذشته ۱۲۳۹ هـ.ق) سروده شده، نشان می‌دهد ۱۱۹۴ هـ.ق صحیح‌تر است.

زادگاه حسینی در بیشتر تذکره‌ها کربلا ثبت شده اما شاعر در ابیاتی در وصف‌الحال به گونه‌ای سخن گفته که می‌توان احتمال داد زادگاه شاعر شیراز بوده است. دیوان‌بینگی در حدیقه‌الشعراء و بر پایه آن امداد در سیمای شاعران فارس در هزار سال زادگاه شاعر را شیراز ثبت کرده‌اند؛ البته نگارندگان این اقوال را دلایل کافی برای اثبات اینکه زادگاه شاعر دقیقاً کجا بوده، نمی‌دانند.

درباره گرایش عرفانی حسینی هم از متون تذکره تنها در دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، حسینی «رئیس اخوان نعمت‌اللهی» نامیده شده، آن هم نه در بخش تذکره خود وی که در بخش تذکره ابوالقاسم سکوت و در خلال مطالب این نکته آمده است. در سال‌های اخیر نیز حسن‌لی و رضایی این نکته را به نقل از آن منبع در مقدمه تصحیح اشترنامه و وصف‌الحال آورده‌اند اما مؤلفان دیگر منابع موثق از جمله ریاض‌العارفین، دیباچه خمسه حسینی و طرائق‌الحقایق، هیچ‌یک نه تنها حسینی را رئیس اخوان نعمت‌اللهیه ندانسته‌اند که درباره پیوستن او به نعمت‌اللهیه نیز سخنی نگفته‌اند و همه حسینی را مرید ابوالقاسم سکوت و بر شیوه و سلوک عرفانی وی معرفی کرده‌اند. اهمیت این کتاب‌ها به‌ویژه دو اثر اخیر، در این است که مؤلفان‌شان از نوادگان خاندان حسینی و خود از بزرگان طریقت نعمت‌اللهیه بودند و اگر حسینی به نعمت‌اللهیه گرویده بود بی‌تردید در این باره می‌نگاشتند.

بنابر تصریح حسینی در آثارش - و تذکره‌ها - او دست ارادت به ابوالقاسم سکوت داده بود و تا پایان عمر بر این ارادت و پیروی از پیر خویش وفادار ماند. در آثاری که شرح احوال سکوت را نگاشته‌اند دربارهٔ اینکه او از سلسلهٔ نوربخشیه باشد یا اویسی و بی آنکه پیرو سلسلهٔ خاصی باشد سیرو سلوک عرفانی داشته، اشاراتی شده است و دور از ذهن نیست حسینی نیز بر طریقت استاد خویش بوده باشد و - چنان که دربارهٔ سکوت نیز گفته‌اند - بی آنکه لزوماً از پیروان طریقت خاصی بوده باشد مسیر سلوک عرفانی را پیموده است. به هر روی حسینی شیرازی از شاعرانِ عارف دورهٔ قاجار بوده است و بنابر آثار وی، آنچه با اطمینان می‌توان گفت این است که او مسلمانی پایبند به اصول شریعت، عارف و بر مذهب تشیع اثنی عشری بوده است.

فرجام سخن آنکه ممکن است از این دست اشتباهات دربارهٔ شاعران و نویسندگان دیگر نیز در تذکره‌ها روی داده باشد، بنابراین بازنگری مطالب تذکره‌ها و پژوهش‌های ادبی ضرورت دارد.

سپاسگزاری

نگارندگان از آقای حسن قاسمی، کارشناس بخش نسخ خطی کتابخانهٔ سپهسالار (شهید مطهری) به پاس برخی راهنمایی‌ها سپاسگزارند.

پی‌نوشت

۱. برای شناخت نسخ خطی خمسة حسینی به‌ویژه الهی‌نامه به مقالهٔ «معرفی الهی‌نامهٔ حسینی شیرازی و اثرپذیری وی از مثنوی معنوی» رجوع شود. از آنجاکه الهی‌نامه در روند انجام رسالهٔ دکتری معصومه صادقی با عنوان «تصحیح و تحلیل ساختارگرایانهٔ الهی‌نامهٔ محمدحسین حسینی شیرازی» تصحیح شده و در مراحل بازمینی است و هنوز نسخهٔ چاپی آن دسترس نیست، ارجاعات به الهی‌نامه از معتبرترین نسخهٔ آن، نسخهٔ علامه طباطبایی است. این نسخه، محفوظ در کتابخانهٔ علامه طباطبایی شیراز، به شماره ۱۲۸۱، شامل پنج‌گنج حسینی (وامق و عذرا، مهر و ماه، اشترنامه، الهی‌نامه و وصف‌الحال) است که سال ۱۲۳۹ هـ ق کتابت شده؛ شاعر پایان هر منظومه را با ثبت تاریخ سرایش، تأیید کرده است. کاتب آن، «عبدالله بن احمد بن عبدالله بن محمد فسوی» از سادات حسینی است و در پایان آن عبارت «قد فرغ من تسوید هذا الكتاب فی عصر یوم الاربعاء چهارم شهر شوال المکرم سنه تسع و ثلاثون و ماتین بعد الالف من الهجرة النبویه المصطفویه و علی الله الف الصلوه و التحیه و بالفارسیه سنه ۱۲۳۹» و «انشدہ الفقیر الحقییر محمدحسین، سنه ۱۲۲۷» آمده است. تصویر آن نزد نگارندگان است. (صادقی و پناهی، ۱۳۹۹: ۲۱۹-۲۲۰)

منابع

- آقابزرگ الطهرانی، محمدحسن (منزوی) (۱۴۰۳ هـ ق) الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۷ و ۹، بیروت: دارالأضواء.
- ابن یوسف شیرازی، ضیاءالدین حدائق (۱۳۱۸) فهرست کتابخانهٔ مدرسه عالی سپهسالار، کتب خطی فارسی و عربی و ترکی، ج ۲، تهران: چاپخانهٔ مجلس.
- امداد، حسن (۱۳۷۷) سیمای شاعران فارس در هزار سال، ج ۱، تهران: ما.
- حسن‌لی، کاووس (۱۳۸۱) «داستان وامق و عذرا و روایت حسینی شیرازی»، علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، د ۱۷، ش ۲ (۳۴)، ص ۳-۱۸.
- حسینی خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین (۱۳۵۲) وقایع السنین والاعوام (یا گزارش‌های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ هجری)، با مقدمهٔ آیت‌الله سید شهاب‌الدین نجفی مرعشی و آیت‌الله شیخ ابوالحسن شعرانی، به تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- حسینی شیرازی، محمدحسین (۱۲۳۹ ق) خمسة حسینی شیرازی، «نسخهٔ خطی»، شیراز: کتابخانهٔ علامه طباطبایی، ش ۱۳۸۱.
- حسینی شیرازی، محمدحسین (۱۳۲۴ ق) خمسة حسینی (وامق و عذرا، مهر و ماه و اشترنامه)، به کوشش عبدالحسین ذوالریاستین، چاپ سنگی، شیراز: مطبع سپهر محمدی.
- حسینی شیرازی، محمدحسین (۱۳۸۶ الف) «شرح دیباچه‌های مثنوی مثنوی مولوی». تصحیح و توضیح جویا جهانبخش، آینه میراث، دوره جدید، س ۵، ش ۳ (۳۸)، ص ۳۴۵-۴۳۱.

حسینی شیرازی، محمدحسین (۱۳۸۶ ب) مثنوی اشترنامه، تصحیح و مقدمه کاووس حسن‌لی و کاووس رضایی، تهران: زوار.

حسینی شیرازی، محمدحسین (۱۳۸۶ ج) مثنوی مهر و ماه، تصحیح و مقدمه کاووس حسن‌لی و کاووس رضایی، شیراز: نوید شیراز.

حسینی شیرازی، محمدحسین (۱۳۸۲) مثنوی وامق و عذرا، تصحیح و مقدمه کاووس حسن‌لی و کاووس رضایی، تهران: روزگار.

حسینی شیرازی، محمدحسین (۱۳۹۲) مثنوی وصف‌الحال، تصحیح و مقدمه کاووس حسن‌لی و کاووس رضایی، شیراز: نوید شیراز.

حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۷۸) فارسنامهٔ ناصری، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.

- دیوان بیگی شیرازی، سیداحمد (۱۳۶۴-۱۳۶۶) حدیقه الشعراء، ادب و فرهنگ در عصر قاجاریه، به تصحیح و تحشیه عبدالحسین نوایی، ج ۳، تهران: زرتین.
- رضایی، کاووس (۱۳۸۸) «حسینی شیرازی و مثنوی اشترنامه»، مطالعات نقد ادبی (پژوهش ادبی)، د ۴، ش ۱۵، بهار و تابستان، ص ۳۱-۵۶.
- رضایی، کاووس (۱۳۹۰) «حسینی شیرازی و مثنوی مهرومه»، پژوهش ادبی، ش ۲۰، ص ۱۴۱-۱۶۵.
- رکن‌زاده‌آدمیت، محمدحسین (۱۳۳۸-۱۳۳۹) دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، ج ۱ و ۲، تهران: کتابفروشی‌های اسلامی و خیام.
- زرتین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۰) دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران: امیرکبیر.
- شیروانی، زین‌العابدین (۱۳۷۰) حدائق السیاحه، پاریس، بی‌نا.
- شیروانی، زین‌العابدین (۱۳۳۹) ریاض‌السیاحه، تصحیح اصغر حامد ربانی، تهران: کتابفروشی سعدی.
- صادقی، معصومه و مهین پناهی (۱۳۹۹) «معرفی الهی‌نامه حسینی شیرازی و اثرپذیری وی از مثنوی معنوی» ادبیات عرفانی، س ۱۲، ش ۲۳، ص ۲۱۱ تا ۲۴۶.
- مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۴) ریحانة‌الادب فی تراجم‌المعروفین بالکنیه او اللقب یا کنی و القاب، ج ۱ و ۲، تهران: خیام.
- نایب‌الصدرشیرازی، محمد معصوم (۱۳۸۲) طرائق‌التحقیق، تصحیح محمدجعفر محجوب، ج ۳، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۵) ریاض‌العارفین، مقدمه، تصحیح و تعلیقات ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۲) مجمع‌الفصحاء، به کوشش مظاهر مصفا، ج ۶، تهران: امیرکبیر.
- همایونی، مسعود (۱۳۵۸) تاریخ سلسله‌های نعمت‌اللهیه در ایران، (از سال ۱۱۹۰ هجری قمری تا سال ۱۳۹۹ هجری قمری)، تهران: پنگوئن.

References

- Aqabozorg Tehrani, M. (1982). *Al-Zariyat ela Tasanif al-Shia* (Vols. 7 & 9). Beirut: Dar al-azva. [In Persian]
- DivanBeygi Shirazi, A. (1985-1987). *Hadiqat al-Sho'ara, Adab va Farhang dar Asre Qajar [Garden of Poets, Literature and Culture in Qajar Era]* (A. Navaei, ed.). Tehran: Zarrin [In Persian]
- Ebn-e Yusuf Shirazi, Z. (1939). *The Manuscripts List of the Sepah-Salar High School Library* (Persian, Arabic & Turkish manuscripts) (Vol. 2). Tehran: Majlis Publishers. [In Persian]
- Emdad, H. (1998). *The Image of Persian Poets in a Thousand Years* (Vol. 1). Tehran: Ma. [In Persian]
- Hassanli, K. (2002). "The Story of Vamaq and Azra and The Narrative of Hoseini-e Shirazi". *Social and Human Science*, 17 (2, Serial No. 34): 1-18. [In Persian]
- Hedayat, R. (2006). *Majma al-Fosaha* (M. Mosaffa, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Hedayat, R. (2006). *Riaz al-Arefin* (A. Radfar & G. Ashidari, eds.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Homayooni, M. (1979). *The History of Nematullahi Dynasties in Iran (1776-1978)*. Tehran: Pinguin. [In Persian]
- Hosseini-e Shirazi, M. (2007). "The Explanation of Mowlavi's Prose Prologues in *Mathnavi*" (J. Jahanbakhsh, ed.). *Ayene-e Miras*, 5 (3, Serial No. 38): 345-431. [In Persian]
- Hosseini-e Shirazi, M. (1945). *Khamseh-e Hosseini* (Manuscript Number 1381). Shiraz: Allameh Tabatabaee Library. [In Persian]
- Hosseini-e Shirazi, M. (1945). *Khamseh-e Hosseini (Vamaq and Azra, Mehr and Mah, Oshտornameh)* (A. Zolreyasatein, ed.). (Lithography). Shiraz: Sepehr Matlae-e-Mohammadi House press. [In Persian]
- Hosseini-e Shirazi, M. (2007). *Mathnavi-e Mehr and Mah* (K. Hassanli and K. Rezaei, eds.). Shiraz: Navid-e Shiraz. [In Persian]
- Hosseini-e Shirazi, M. (2007). *Mathnavi Oshտornameh* (K. Hassanli and K. Rezaei, eds.). Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Hosseini-e Shirazi, M. (2007). *Mathnavi Vamaq and Azra* (K. Hasanli and K. Rezaei, eds.). [In Persian]
- Hosseini-e Shirazi, M. (2013). *Mathnavi Vaf al-Hal* (K. Hasanli and K. Rezaei, eds.). Shiraz: Navid-e Shiraz. [In Persian]
- Hosseini Fasaee, M. (1999). *Farsnameh Naseri* (M. Rastegar Fasaee, ed.) (Vol. 2). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Hosseini Khatoon-Abadi, A. (1973). *Vaqaye al-Senin va al-Awam* (S. S. Najafi Marashi, A. Shearani, and M. Behbudi, eds.). Tehran: Isalamiyeh Bookshop. [In Persian]

- Modarres Tabrizi, M. (1968). *Reyhanat al-Adab fi Tarajem al-Maroofin...* (Vols. 1 & 2). Tehran: Khayyam. [In Persian]
- Nayebo al-Sadr Shirizi, M. (2003). *Tarayeq al-Haqayeq* (M. Mahjoob, ed.). Tehran: Sanaee Library Publishers. [In Persian]
- Roknzadeh Adamiyat, M. (1959-1960). *Daneshmandan va Sokhansarayan-e Farsi (Persian Poets and Scientists)* (Vol. 3) (1st ed.). Tehran: Eslamie and Khayyam bookshops. [In Persian]
- Rezaei, K. (2010). "Hoseini-e Shirazi and Mathnavi-e Mehr and Mah". *Literary Criticism Studies Quarterly*, No. 20: 141-165. [In Persian]
- Rezaei, K. (2009). "Hoseini-e Shirazi and Oshtornameh". *Literary Research*, No. 15: 31-56. [In Persian]
- Sadeqi, M. & Panahi, M. (2021). "Introducing Ilahinameh by Hosseini-e Shirazi and the Influence of Mathnavi-e Ma'navi on It". *Mystical Literature*, 12 (23): 211-246. [In Persian]
- Shirvani, Z. (1991). *Hadayeq al-Siyaha*. Paris: n.p. [In Persian]
- Shirvani, Z. (1960). *Riyaz al-Siyaha* (A. Hamed Rabbani, ed.). Tehran: Sa'di Bookshop. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. (2001). *Search Sequence in Iranian Sufism* (5th ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian].